

УДК 32:159.9(062.552)+316.62+159.9.072

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-89>

Найдьонов Михайло Іванович

доктор психологічних наук,
директор Інституту рефлексивних досліджень і спеціалізацій (ІРІС),
м. Київ, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3833-8643>

Найдьонova Любов Антонівна

доктор психологічних наук, член-кореспондент НАПН України,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

Григоровська Любов Володимирівна

кандидат педагогічних наук, доцент,
вчений секретар, Інститут соціальної та політичної психології НАПН
України,
м. Київ, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1436-5719>

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИМІРЮВАННЯ СХИЛЬНОСТІ
ДО ВІДТВОРЮВАННЯ ФАШИЗМУ, АВТОРИТАРИЗМУ,
ТОТАЛІТАРИЗМУ В СУСПІЛЬСТВІ: ДО КОНСТРУЮВАННЯ
СИНТЕТИЧНОЇ ШКАЛИ (АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ)**

Актуальність. Російсько-українська війна загострила потребу глибокого розуміння психології людини тоталітарного суспільства, джерела і механізми підтримки злочинів, які вчиняє держава-терорист.

Метою статті є аналіз міжнародного досвіду операціоналізації концептів та інструментів психологічного вимірювання схильності до тоталітаризму.

Методологія. Представлено результати когнітивного аналізу смислових одиниць у питаннях, які використовуються у методиках вимірювання фашизму-авторитаризму-тоталітаризму (ФАТ) у різних концепціях (правого авторитаризму Алтемеєра, соціального домінування Пратта, лібертаріанства Меграбяна, підтримки демократії Мегалеса, підтримки популізму Сільви).

Результати. Простежується історична тяглість і суперечності у використанні поняття «тоталітаризм» крізь призму груп-рефлексивного підходу, обґрунтовується пропозиція розглядати сукупне синтетичне поняття схильності до відтворення спільних рис ФАТ, оскільки на психологічному рівні явища, описані різними термінами, мають спільні соціально-психологічні передумови

виникнення. Пропонується розуміння ФАТ як медіапсихологічного пси-феномену масової свідомості. Окреслено принципіві недоліки використання опитувальників і методів суб'єктивного шкалювання для оцінки схильності до тоталітаризму у зв'язку із характерним станом свідомості людини тоталітарного і посттоталітарного суспільства – дводумством. Аналізуються шляхи подолання цих обмежень у вимірюванні на основі досвіду конструювання методик вимірювання дводумства Петровіч, конспіративної ментальності Брудера, когнітивних потреб Чачіуппо, когнітивної рефлексії Фредеріка, колективного нарцизму Завали і Жомойтей, методики діагностики заздрості і потреби сатисфакції Клісперової та ін.

Практична значущість отриманих результатів пов'язана з перспективою розроблення моделей вимірювання схильності до ФАТ з урахуванням сучасних гібридних ідеологічних форм тоталітаризму.

Ключові слова: тоталітаризм; авторитаризм; фашизм; психологічні вимірювання; групова рефлексія; дводумство.

Naydonov M.I.

dr. Sc. in Psychology,
director, Institute of Reflective Studies and Specializations (IRSS)
Kyiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3833-8643>

Naydonova L.A.

dr. Sc. in Psychology, Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Deputy Director in Scientific Work, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1222-295X>

Hryhorovska L.V.

candidate of pedagogical sciences, associate professor,
scientific secretary, Institute for Social and Political Psychology,
NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1436-5719>

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF MEASUREMENT
OF REGENERATION OF FASCISM, AUTHORITARIANISM,
AND TOTALITARIANISM IN SOCIETY: TOWARD SYNTHETIC
SCALE CONSTRUCTION**

Relevancy. The Russian-Ukrainian war intensified the need for a deep understanding of human psychology in a totalitarian society, sources and mechanisms of support for crimes committed by a terrorist state.

The purpose of the article is to analyze the international experience of the operationalization of concepts and tools for psychological measurement of the tendency to totalitarianism.

Methodology. The results of the cognitive analysis of semantic units in the questions used in the methods of measuring fascism-authoritarianism-totalitarianism (FAT) in various concepts (Altemeyer's right-wing authoritarianism, Pratt's social dominance, Mehrabyan's libertarianism, Megales' support for democracy, Silva's populism support) are presented.

Results. The historical persistence and contradictions in the use of the concept of totalitarianism through the prism of the group-reflexive approach are traced, and the proposal to consider the aggregate synthetic concept of the tendency to reproduce the common features of FAT is substantiated since at the psychological level the phenomena described by different terms have common social psychological prerequisites. An understanding of FAT as a media-psychological psy-phenomenon of mass consciousness is proposed. The fundamental shortcomings of using questionnaires and subjective scaling methods to assess the propensity to totalitarianism in connection with the characteristic state of consciousness of a person in a totalitarian and post-totalitarian society - double-mindedness - are outlined. Ways to overcome these limitations in measurement are analyzed based on the experience of constructing methods for measuring Petrovich's double-mindedness, Bruder's conspiratorial mentality, Cachioppo's cognitive needs, Frederick's cognitive reflection, Zavala's and Zhomoitei's collective narcissism, envy scales, Klisperova's need for satisfaction and others.

The practical significance of the obtained results is related to the prospect of developing the models for measuring the propensity to FAT are discussed, taking into account modern hybrid ideological forms of totalitarianism.

Key words: totalitarianism; authoritarianism; fascism; psychological measurements; group reflection; double-mindedness.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Російське вторгнення в Україну у 2014 р., а особливо повномасштабна його фаза з 24 лютого 2022 р., стали чинником глобального переосмислення і нової рефлексії історичного минулого, сьогодення і майбутнього. Глобальний світ має вибудувати оновлені етичні імперативи і систему ставлення до соціальних владно-суспільних патологій, наслідком розвитку яких стають загарбницькі війни та викривлення інформаційного простору створенням так званої альтернативної реальності. Як би пафосно не звучала теза про те, що людству потрібно зосередитися на планетарних питаннях виживання і стабільного розвитку (Найдьонов, 2012), існування режимів, здатних розпочати у XXI столітті криваві війни, – це пряма загроза існуванню людства загалом. Нова етична система має виникнути на базі глибокого усвідомлення того, що є джерелом формування таких режимів, як запобігти виникненню таких режимів, як реабілітувати суспільства, які

зазнали таких соціально патологічних станів, як тоталітаризм різного штибу, зокрема найбільш радикального – фашизму.

Метою цієї статті є спроба знайти відповіді на питання щодо передумов формування тоталітаризму з перспективи психологічної науки, для якої характерні певні особливості операціоналізації загальноприйнятих концептів і яка має переваги у формі створення інструментів для кількісного вимірювання психологічних феноменів. Головний напрям критичного аналізу, що здійснюватиметься в цій статті, – це розглянути наявні психологічні інструменти для вимірювання феномену схильності до підтримки тоталітаризму, відстежити логіку їхнього розвитку, виявити проблеми сучасного стану методичного забезпечення і запропонувати перспективи розв'язання цих проблем.

Актуальність таких завдань зумовлена тим, що значна частина нашого суспільства і досі зберігає в собі наслідки перебування в тоталітарній системі колишнього Радянського Союзу, які долає нинішнє покоління. Війна і втрати зробили чіткими межі й цінності свободи. Проте в масовій свідомості і ментальності окремих груп зберігаються радикали посттоталітарної свідомості, які можуть стати бар'єром для демократичного відновлення після завершення війни. Психологічний аналіз ментального коріння сучасного тоталітаризму на основі методології групової рефлексії, на нашу думку, є абсолютно необхідною частиною дискурсу сучасної інтелектуальної культури України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У цьому блоці ми коротко проаналізуємо історію становлення поняття «тоталітаризм» у співвіднесенні з близькими за психологічною природою поняттями «авторитаризм», «фашизм», для того щоб показати, наскільки великою мірою вони збігаються. Груп-рефлексивний підхід до аналізу полягає в тому, щоб врахувати використання понять різними суб'єктами з різною метою в різні періоди. Також завданням цієї частини роботи є обґрунтування того, наскільки важливим є врахування операціоналізації концептів у формі методик для вимірювання (зокрема широко використовуваних для дослідження шкал).

Термін «тоталітаризм». Появу терміна відносять до 1920-х років. Важливо зазначити, що цей термін з'явився первинно як самоназва режиму з позитивною конотацією, на відміну від зовнішньої назви цих же режимів, які кваліфікувалися як фашистські. Тобто на початку виникнення згаданих вище термінів «тоталітаризм» був самоназвою ідеологічного режиму фашизму. Це важливо для груп-рефлексивного аналізу: реальність одна, а терміни подвоєні, бо є самоназва і назва, яка використовується в дискурсі зовнішніх суб'єктів.

За словами експерта з російської історії Річарда Пайпса, прем'єр-міністр фашистської Італії Беніто Муссоліні використовував термін «тоталітарію» на початку 1920-х років для опису нової фашистської держави – Італії, принципи якої він далі сформулював як «усе всередині держави, жодного поза межами держави», «ніхто проти держави». До початку Другої світової війни тоталітаризм став синонімом абсолютного і репресивного однопартійного правління.

Тоталітаризм – це форма правління, за якої влада держави необмежена, що дає їй змогу контролювати практично всі аспекти суспільного й приватного життя. Цей контроль поширюється на всі політичні й фінансові питання, а також на погляди, мораль і переконання людей.

Італійські фашисти намагалися характеризувати свою ідеологію позитивно, посилаючись на те, що вони вважали «позитивними цілями», певними вигодами тоталітаризму для суспільства. Саме на створення такого позитивного образу була спрямована пропагандистська машина держави. Проте більшість західних цивілізацій та урядів швидко відкинули концепцію тоталітаризму і стоять на цій позиції дотепер.

Однією з перших праць, де наведено глибокий психологічний аналіз тоталітаризму як безпрецедентного режиму, була опублікована вперше 1951 року книга Ганни Арендт «Витоки тоталітаризму» («The Origins of Totalitarianism») (Arendt, 1973). У цій роботі детально висвітлюються такі явища генези тоталітарного стану суспільства, як-от: еволюція класів у маси, роль пропаганди в боротьбі з нетоталітарним світом, використання терору, природа ізоляції та самотності як передумов тотального домінування. Останнє є принципово важливим з погляду соціальної психології, оскільки згуртованості, організованості суспільства протиставляється масовий стан, по суті, самотніх. Варто зауважити, що, аналізуючи тоталітаризм на основі психоаналітичного підходу, Арендт фактично розглядає як протагоніста тоталітаризму фашистську Німеччину.

Тобто маємо в цьому випадку також феномен подвоєння термінологічного означення одного й того ж об'єкта (тоталітаризм і фашизм стосуються опису стану одного й того ж суспільства в один і той же історичний часовий період). І ще зауважимо, що Арендт критикувала соціальні науки за те, що ті не змогли вчасно розпізнати тоталітарні тенденції. Ми не можемо, однак, стверджувати про наявність наразі якихось підстав, щоб дорікнути сучасним соціальним наукам за нерозпізнання ними загрози, але очевидним є те, що оформлення соціологічно-психологічного погляду як інструменту і методологемі для

інших соціальних наук у сучасному розпізнанні є актуальним (Найдьонов, 2009).

Формулювання нових методологем вимагає подолання прив'язки фашизму-авторитаризму-тоталітаризму (далі – ФАТ) до конкретики (тоталітаризму – до соціалізму, фашизму – до націоналізму). Ідеться насамперед про спрямованість на виявлення самих явищ і соціально-психологічних причин їх відтворення, а не на мішені, які вони вражають (різноманіття проявів національної самодостатності чи особливості економічного устрою).

Ця дискусія триває й досі, зокрема є спроби адаптувати концепти Арендт уже в цьому столітті, щоб дати філософське пояснення сучасному ісламістському тероризму і поставити запитання, чи треба його класифікувати поряд зі сталінізмом і націонал-соціалізмом як тоталітарний режим (Baehr, 2010).

Водночас є досить цікаві сучасні дослідження стану європейських суспільств. У цих розвідках слідом за Муром (Moog, 1973) коріння тоталітаризму дослідники намагаються шукати в домодерній добі і з огляду на це пояснити, чому, власне, Іспанія стала тоталітарною, а Франція – ні, або чому суспільство Німеччини піддалося тоталітаризму, а Швеції – ні (Passmore, 2002; Paxton, 2004; Eatwell, 2018). Утім, ґрунтовний аналіз і порівняння історичних контекстів виходять уже за межі завдань цієї статті.

Ще одна важлива ознака тоталітаризму, на думку Арендт, яка відрізняє його від інших відомих форм політичного гноблення, таких як деспотія, тиранія і диктатура, полягає в тому, що тоталітарний режим застосовує терор для підпорядкування масового населення, а не просто політичних супротивників. Тиранію ж Арендт пояснює, використовуючи вислів Канта «радикальне зло», згідно з яким жертви тиранів стають «зайвими людьми». Звернення у поясненнях до етичного виміру є також прикметним і важливим для нашого дальшого аналізу.

Отже, характеристики, властиві тоталітарній державі, охоплюють такі ознаки:

1. Правління здійснюється одним диктатором (образ величного лідера, батька нації перетворюється на культ особистості).

2. Наявність єдиної владної політичної партії (інші партії слугують ширмою для створення псевдообразу демократії без демократії; вони функціонують як кишенькові, призначені «згори» місцєблостителі-опозиціонери, а реальні ж партії знищуються, інформаційно блокуються, дискредитуються репутаційно або й фізично).

3. Суворі цензура, якщо не тотальний контроль над пресою (над усією системою медіа).

4. Постійне поширення провладної пропаганди (фінансування пропагандистської машини є дуже пріоритетним завданням; «телевізор значно важливіший, ніж холодильник»).

5. Обов'язкова служба в армії для всіх громадян.

6. Обов'язкові методи контролю за населенням (контроль за переміщенням, місцем мешкання громадян тощо).

7. Заборона певних релігійних або політичних груп і практик.

8. Заборона будь-якої форми публічної критики влади.

9. Закони, виконання яких досягається силами таємної поліції або військовими.

Як правило, утиски з боку тоталітарної держави змушують людей боятися свого уряду. Замість того щоб намагатися розвіяти цей страх, тоталітарні правителі заохочують страх і використовують його для примусу людей до співпраці.

Як більш ранні приклади тоталітарних держав можна назвати Німеччину часів Адольфа Гітлера та Італію періоду керівництва Беніто Муссоліні. Більш свіжі приклади тоталітарних держав – це Ірак під час правління Саддама Хусейна і Північна Корея за правління Кім Чен Ина. Це держави, у яких панує страх, що є основою суспільного договору і механізмом забезпечення його дієвості.

Тоталітаризм відрізняється від диктатури, автократії чи тиранії своїми цілями, а саме заміною всіх наявних політичних інститутів новими та ліквідацією всіх правових, соціальних і політичних традицій. Тоталітарні уряди зазвичай визначають особливу мету, наприклад індустріалізацію чи імперіалізм, спрямовані на мобілізацію населення на свою користь. Незалежно від економічних чи соціальних витрат усі ресурси спрямовуються на досягнення цієї мети. Кожна державна дія пояснюється під кутом зору її реалізації. Це надає тоталітарній державі безмежної широти дій за будь-якої форми правління. Не допускаються інакомислення чи внутрішньополітичні розбіжності. Оскільки досягнення мети є основою тоталітарної держави, досягнення цієї мети ніколи не може бути визнано. Однією з відмітних рис тоталітарних урядів є явна або неявна національна ідеологія – набір вірувань, що надають значення та напрямку рухові всього суспільства.

Наведений нами короткий огляд концепту тоталітаризму в його суттєвих ознаках механізмів становлення і прикладах прояву суті режиму не претендує на повну вичерпність, проте задає загальні рамки для подальших психологічних операціоналізацій.

Намагання строго диференціювати терміни «фашизм», «тоталітаризм» і «авторитаризм» стикаються з проблемою побудови всеосяжного дискурсу, оскільки окремі «безпрецедентні» режими

існують у різні часові періоди, а також маскуються під множинністю означень (самоназви і зовнішні назви), які також стають інструментом ідеологічної боротьби і використовуються для пропаганди. Так, зокрема, поняття тоталітаризму широко використовувалося в колишньому Радянському Союзі, але для позначення не власного стану (названого «демократією» за ознакою нібито вільного волевиявлення на виборах, а насправді лише з однієї позиції – комуністичної партії), а для позначення стану інших, «ворожих», суспільств. Так само використовується у XXI столітті і поняття «фашизм» – у пропагандистських цілях і в повній відповідності до механізму проєкції, коли власні риси Росія приписує іншому суб'єкту – українцям (бандерівцям).

Якщо спиратися на ознаки родового фашизму (Слюсаревський, 2022), то з певністю можна говорити про досить істотне перекриття суттєвих ознак із тими, які виокремлюють різні автори, характеризуючи тоталітаризм. Отже, дозволимо собі зацитувати словник російсько-української війни: «Фашизм – різновид політичного режиму та політичної ідеології. У вузькому сенсі – самоназва політичного руху під проводом Беніто Муссоліні в Італії 1922–1943 рр. У широкому сенсі (так званий родовий фашизм) – будь-який режим, характерними ознаками якого є культ лідера, мілітаризм, тоталітаризм, імперіалізм, ідея національної вишості, мобілізованість нації і держави проти ворогів, найчастіше уявних. У минулому до таких режимів, крім власне італійського фашизму, належали нацизм у Німеччині 1933–1945 рр., фалангізм в Іспанії 1936–1975 рр., мілітаризм в Японії 1926–1945 рр. тощо» (Слюсаревський, 2022, с. 9). Тоталітаризм розглядають як одну з родових ознак фашистських режимів. Власне, у цій словниковій статті обґрунтовується думка, що, оскільки всі родові ознаки фашизму притаманні політичному режимові, який утвердився під керівництвом Путіна в Російській Федерації, цілком прийнятно застосовувати до цього режиму назву «фашизм».

І, звісно, фашизм є зовнішньою назвою, бо як самоназву російське суспільство не ідентифікує фашизм як власну сутність. І питання тут не в тому, що є деякі авторські позиції обґрунтування відтворюваності народонаселенням країни-агресора, на думку одних авторів, тоталітаризму, а на думку інших – фашизму. Ідеться про те, що в суспільній свідомості немає рефлексії, яка б зіставляла мрії, наміри, способи, результати, немає рефлексії зіставлення себе й інших на межі розстановки акцентів «свій – чужий», ворог чи інакшість. Водночас ми не закриваємо очі на наявність у російському суспільстві рефлексії окремих його представників (хоча б і у вигляді саркастичного порівняння величини економіки країни-агресора з інтимною частиною тіла міфічної

істоти, або лейблуння вечірнього ефіру кремлівського пропагандиста через додавання до неї слова «звон»). Очевидним є те, що ці рефлексії не відтворюються в думках і діях такої ж кількості учасників інформаційного простору, яка відтворює пропагандистські гасла.

Що ж до народонаселення, сучасний стан масової свідомості якого є наслідком багаторічної пропаганди, то воно має патологізовану свідомість з порушеною логікою і традицією використання слова «фашист» до зовнішніх ворогів без жодного логічного обґрунтування і перевірки фактів. Фашистами називають того, на кого вирішили напасти (українців), а не тих, хто є відтворювачем тоталітарної ідеології і багатьох ознак фашистської ідеології (власне, самих себе – росіян). Підбиваючи підсумки, автор стверджує, що в Росії *є всі* суттєві ознаки фашизму, що, на нашу думку, видається дещо категоричною позицією: «свідомо або несвідомо є носієм фашистської ідеології та/або втілює у своїй поведінці волю фашистських режимів. На побутовому рівні фашист проявляє себе як особа, котра не поважає життя інших і розглядає його як свою здобич» (Слюсаревський, 2022, с. 9). Загалом же численні безперечні прояви росіянами нецінування чужого життя, акти вивищування себе і дегуманізації інших не потребують доказів.

Ми ж вважаємо, що такі міркування є більшою мірою передбаченням, ніж обґрунтуванням, з огляду на повноту застосованого кількісного виміру ознак – «усіх». Водночас ми зовсім не відмовляємося від того, щоб приєднатися в перспективі до таких міркувань – після того, як індикатори, необхідні для його вимірювання, набудуть експертного визнання, а виміри – належного підтвердження.

У науковому співтоваристві досі немає ще консенсусу щодо визнання путінізму фашистським режимом. Хоча, як показують міжнародні круглі столи, аргументи наводяться досить часткові (наприклад, що фашизм характеризується антисемітизмом, а в Росії немає наразі явних його ознак). Куди важливіша, на нашу думку, не етнічна визначеність, а сама наявність етносу-мішені, щодо якого фашизм визнає за можливе інструментальне застосування геноциду, тобто тотального знищення іншого етносу для досягнення своїх (будь-яких) цілей.

Власне, серед завдань нашого аналізу немає обґрунтування можливості застосування певних термінів до нинішнього стану російського суспільства чи вибору найкращого термінологічного відповідника. Ці міркування ми наводимо для того, щоб показати близькість природи явищ, які позначаються цими термінами. Можливо, тоталітаризм набуває сутності фашизму тоді, коли суперідея задля тиску на суспільство мілітаризується і стає прийнятною дегуманізація іншого на такому рівні – визнання прийнятності геноциду як методу досягнення

власних цілей. Сусідам такого суспільства і загалом цивілізованому світу, які мають тут бути пильними, потрібні критерії, за наявності яких ознак це має набути статусу аргумента для власної мобілізації. Це нормативні документи (партії чи держави)? Це частота певних фраз (і тенденції) у дискурсі в межах реалізації свободи слова? (Що, по суті, вже означає не свободу слова, а маскування під «свободу слова»). Такого типу запитання (а головне – критерії) потрібні і для утворення тла майбутньої конвенції цивілізованого світу про новітню етику, яка має бути створена для унеможливлення повторення в майбутньому агресії тоталітарних держав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернімося до аналізу операціоналізації основних концептів. Як відомо, першою спробою діагностувати, наскільки людина має схильність до прийняття авторитаризму, була шкала фашизму – F-шкала Адорно. Що, власне, зафіксуємо як прояв того ж феномену подвоєння означень тільки вже щодо термінів «фашизм-авторитаризм». Відомо також, що для створення цієї шкали її автори як протагоніста використали образ доступної їм чуттєвої тканини – образ «типового» мешканця Німеччини, завдяки підтримці якого став можливим розквіт нацизму.

Проаналізувавши стан проблеми концептуального визначення явищ і використання термінів, ми дійшли висновку, що подальший аналіз операціоналізації психологічних механізмів підтримки сповзання суспільства до тоталітаризму має охоплювати всі три взаємоперехресцувані поняття: фашизм-авторитаризм-тоталітаризм (умовно позначаємо цю єдність аббревіатурою ФАТ). Далі будемо її використовувати, маючи на увазі, що схильність до авторитаризму, підтримка тоталітаризму і прийняття фашизму передбачають розвиток певного патологічного стану суспільства і можуть описувати певні стадії набуття цієї патології.

За результатами концептуального аналізу ми створили робочу модель ознак соціальної ФАТ-патологізації. Протагоністом для цього узагальнення став представлений досить яскраво в чуттєвій тканині образ «типового сучасного росіянина», діями і бездіяльністю якого в масі, власне, і створено путінський режим. Під образом типового представника ми розуміємо результат застосування процедури рефлексивного моделювання групою учасників обговорення, у цьому випадку – авторів статті.

Як на рівні уявлень про типового представника країни-агресора, так і через спостереження за суспільством країни-агресора в їхній динаміці від пасивної, переважно гібридної фази (з лютого 2014 р.), до активної (з лютого 2022 р.) констатуємо кардинальне збільшення питомої ваги в них непоміжаних форм агресії, причому – що важливо! –

спостерігається підтримка її гібридних форм. Ця гібридність є водночас і інструментом поширення агресії в зовнішній світ, і механізмом існування суспільства.

У спрямованих назовні діях спостерігаємо використання інформаційних впливів як інструменту, що має на меті руйнування механізмів демократії, цінності солідарності тощо. У реалізації інструментів агресії як внутрішньополітичного механізму ставляться і додаткові цілі (зокрема, спостерігаємо тенденцію знекровлення малих народів власної країни, «подолання вето на смертну кару» через кардинальне підвищення смертності кримінального елемента шляхом залучення ув'язнених до бойових дій без належної попередньої підготовки). Ще більш відверто цинічним є застосування військовими країни-агресора залякування військових супротивника в бойових умовах і цивільного населення своїми нелюдськими проявами. Вершиною ж ціннісного виклику з боку політичного керівництва Росії до залишків громадянського суспільства є застосування альтернативи для самовизначення до явно протиправних дій влади, яке не може мати «гарного» результату, – змушування обирати між порушенням цінностей гуманізму, з одного боку, і цінності родини – з другого («воювати «зекам» або вашим дітям»).

Хоча до сьогодні у світовій практиці подібних міксованих «креативів» не спостерігалось, досі небачена їх питома вага все ж не засвідчує тотальності цих процесів щодо всіх верств населення. Так, на інформаційний тиск суспільство агресора реагує зменшенням рейтингів інформаційних каналів, на приховану мобілізацію – небажанням особисто брати участь у війні. Саме тому, як бачимо, влада не наважується задіяти відверто тоталітарні методи, а населення перебуває в очікуванні розв'язки, отримання позитивних результатів (задоволення своїх імперських потреб) виключно завдяки керівництву – чи то його хитрості, чи то мудрості (читай, виконання попереднього суспільного договору – в обмін лояльності на гроші), а не шляхом сплачування особистої ціни, зокрема власною участю в агресії, бойових діях.

Отже, за всіма складниками ФАТ (фашизм-авторитаризм-тоталітаризм) спостерігається неповне проникнення кожного із цих явищ в особистість і суспільство. Оскільки спостереження залежать від видозміни об'єкта, то наші міркування з приводу його результатів є лише підготовкою до оформлення концепту, який підлягатиме перевірці під час подальшого дослідження.

Також за результатами рефлексивного моделювання сформульовано гіпотезу про неподоланість російським суспільством травми тоталітаризму після розпаду Радянського Союзу, що посилює

розривні, дегуманізаційні тенденції в соціумі через повернення політичного режиму і медійного дискурсу до проімперських смислових імперативів.

З огляду на реципрокную модель причинності не Путін (як лідер) є причиною путінізму, а сукупно стан усього суспільства, який у балансі інтересів має породив можливість існування путінізму. Не торкаючись філософського питання першості курки чи яйця, варто системно підійти до взаємопов'язаних і взаємозумовлених явищ, і в цій системі нас цікавить саме стан суспільства.

Отже, наводимо ***п'ять головних ознак для ФАТ психології***, які характеризують соціопсихологічну патологізацію тоталітарного суспільства, а тому можуть бути покладені в основу визначення параметрів схильності до підтримки тоталітаризму:

I. Терор (і відповідна емоція як його мета)

1. *Страх*. Атмосфера страху / переживання страху / медійний страх / стан жертви, відмова від спротиву, прийняття насильства.

2. *Примус*. Відчуття пригніченості / прийняття примусу / здійснення примусу / Здатність до примусу і здатність до прийняття примусу трактується як патріотизм тоталітаризму.

3. *Жорстокість*. Відчуття / здійснення / прославляння жорстокості / здатність вчиняти жорстокість трактується як патріотизм тоталітаризму.

II. Брехня (пов'язані з впливом медіа когнітивні викривлення)

1. Медіапродукування альтернативної реальності (фальсифікація фактів). Медіанекритичність, яка може цілком співіснувати зі знаннями про маніпуляції / Відчуття впливу технологій і парадоксальний ентузіазм від поділяння фальшивої картини світу.

2. *Подвійність*. Дводумство / дводискурс (двомовлення) / злам механізму метацинності (здатності до саморегуляції на основі цінностей) / стереотипізація мислення і нетерпимість до невизначеності.

III. Псевдоетика (війна як примус до миру)

1. *Зло*. Виправдання зла / мотивація вибору «меншого зла» / підміна загальнолюдської етики вузькими груповими нормами.

2. *Готовність до війни, ескалація образу ворога*. Знелюднення (дегуманізація) / толерантність до воєнних злочинів / толерантність до злочинних наказів / уявлення про славу зброї (геополітичний інструмент впливу) / уявлення про ізоляцію внутрішніх і зовнішніх «ворогів» / війна в громадянському суспільстві – це обмеження громадянських свобод, у тоталітарному війна – це зняття соціальних обмежень і дозвіл на насильство і фрустрацію, можливість «випустити пар».

3. *Безвідповідальність*. Зміщення локусу контролю назовні / делегування відповідальності керівництву / уявлення про «вождя» / невідчування провини / відчуття безкарності.

IV. Дисбаланс людина-суспільство (неузгодженість рівнів ідентичності)

1. *Надідея як вища доцільність* (загроза знищення або необхідність відродження держави знецінює всі індивідуальні потреби) і *пожертва*. Знецінення, фрустрація і прагнення сатисфакції / заздрість (як форма переживання фрустрації), замаскована і неусвідомлена / відмова від громадянських потреб і прав на користь вищої доцільності / уявлення про мобілізацію, репресії як виправдані обмеження заради вищої мети / відмова від подолання диспропорції фінансової розкоші – бідності на користь вищої доцільності / стагнованість спільного блага в уявленнях про суспільний лад.

2. *Колективний нарцисизм*. Роздута значущість «своєї» групи за рахунок приниження «чужих» / уявлення про особливу цивілізаційну місію «народу» / уявлення про старшість щодо братнього народу (соціальне домінування).

3. *Уніфікація*. Відчуття уніфікованості / потреба контролю за уніфікацією оточення / упередженість / нетерпимість до інакшості / потреба тотальності (цілісності) – це лише примітивний ерзац цілісності / дія уніфікації як патріотизм тоталітаризму.

V. Знесуб'єктнення

1. *Пригнічення суб'єктності: суспільства, груп та індивідів*. Скутість у політичній діяльності / уявлення про масові організації лише як про інструмент безпеки і побудови кар'єри / заборона на приватність і брак простору для індивідуальної суб'єктності.

2. *Несвободолюбство*. Примат держави над цінністю індивідуальної свободи (прийняття – протистояння – відторгнення)

3. *Безсуб'єктність системи уявлень*. Наявність / обмеження / репертуар / ресурси економічні, політичні, правові, культурні, освітні; релігійні свободи, права і потреби:

- уявлення про освітні свободи і права;
- уявлення про політичні свободи;
- уявлення про культурні свободи;
- уявлення про релігійні потреби;
- уявлення про релігійну роль моральної доктрини народу (у геополітичних інструментах впливу);
- уявлення про релігію як патріотизм «руського міра»;
- уявлення про головний економічний ресурс народу (газ, мікроелементи, воду тощо) (у геополітичних інструментах впливу);

- уявлення про правосвідомість / юстос (зорієнтованість на закони) замість зорієнтованості на права і їх дотримання;

- маркери авторитаризму революційного/воєнного стану.

Відповідно до результатів теоретичного аналізу ми проаналізували наявність вимірювальних інструментів, які мають бути підготовлені для використання в українському контексті з огляду на світовий досвід визначення чинників сповзання суспільства до тоталітаризму. Адже в перший час після нашої перемоги в суспільстві буде зберігатися певна інерція масової свідомості, характерна для воєнного стану з його обмеженнями свободи слова та інших прав і свобод. Такі обмеження виправдані для війни, але після її завершення можуть загрожувати згортанням демократичних досягнень у дальшому поступі України. Це ставить перед політичною психологією вже сьогодні важливе завдання – працювати над адаптацією і створювати нові дослідницькі методи й методики, а також адаптувати вже добре відомі.

Завдяки аналізу методичного інструментарію як форми операціоналізації теоретичних концептів ми можемо також глибше відобразити досліджуване явище. Представимо логіку аналізу – від ранніх комплексних методик, спрямованих на цілісне охоплення явищ, до сукупності методик, які діагностують окремі параметри як компоненти складного явища підтримки ФАТ.

Метою оригінального дослідження авторитарної особистості (Адорно, Френкель-Брунsvік, Левінсон, & Сенфорд, 1950) було пояснити патологічні моделі пізнання, які стояли за нацистськими злочинами під час Голокосту. F-шкала, розроблена в рамках оригінального дослідницького проекту з вивчення авторитаризму, мала на меті диференціювати тих (авторитарних) людей, які схильні до фашизму, від більш *толерантних і відкритих осіб* (Dovidio, Hewstone, Glick, & Esses, 2010).

Остання концептуалізація авторитаризму Альтемеєром (Altemeyer, 1981) припускає, що авторитаризм – це риса особистості, що виявляється: (1) у готовності підкорятися владі (авторитарне підпорядкування), (2) у загальній агресивності щодо людей, які не поважають авторитарні цінності (авторитарна агресія), (3) у прихильності до норм і традицій, встановлених владою (конвенціоналізм). Ця структура знайшла відображення в шкалі правоавторитарності RWA (Right-wing authoritarian), яка, як було показано, відбивала упередження американців щодо афроамериканців, геїв і жінок (Altemeyer, 1981; 1998).

Двопроцесна мотиваційна модель ідеологічних настановлень (Duckitt, 2001), яка намагається інтегрувати правий авторитаризм і спрямованість на соціальне домінування, висвітлює відмінності між

людьми з високим рівнем RWA і людьми з високим рівнем соціального домінування SDO (social dominant orientation). Модель передбачає, що в першому випадку ми маємо справу з потребою в соціальному порядку й традиціоналізмі, які є результатом сприйняття світу як загрозливого і небезпечного середовища. Отже, люди з високим рівнем RWA мають віддавати перевагу органам, які наголошують на порядку і законі, захищають традиційні цінності (Duckitt & Sibley, 2010). У другому випадку світ сприймається як конкурентні джунглі, які змушують людей максимізувати особисту корисність і боротися за владу і контроль над іншими. Тому люди з високим рівнем SDO мають схильність голосувати за владу, яка підтримує соціальну нерівність і групове домінування (Duckitt, & Sibley, 2010). Широке використання шкал RWA і SDO дало змогу визначити їхні зв'язки і відмінності з колективним нарцисизмом (De Zavala, 2009; 2013; 2018; Ćemojtel-Piotrowska, 2021; Marchlewska, 2018) та іншими політико-психологічними аспектами підтримки демократії і популізму.

До методик, спрямованих саме на діагностику схильності до тоталітаризму, відносять методика Меграбяна (Mehrabian, 1996), яка спирається на понятійну дихотомію тоталітаризм – лібертаріонізм (не плутати з лібералізмом, який спирається на дихотомію з консерватизмом). Лібертаріонізм, запропонований Меграбяном, – це шкала волелюбства, яка протиставляється готовності підпорядковуватися тоталітарним впливам держави. Ця методика не набула такого широкого застосування, як методика авторитаризму, проте теж досить часто використовувалася з моменту створення. Утім, прагнення до свободи в демократичному суспільстві має збалансовуватися відповідальністю, операціоналізованою, наприклад, через вимірювання внутрішнього локусу контролю (Spector, 1988), як здатністю розпочинати причинно-наслідковий ряд із власної суб'єктності. Так, зокрема, свобода слова полягає не тільки в праві на самовираження, забезпеченні можливості висловити свою думку, а й у наявності обов'язкової відповідальності за сказане. Водночас відповідальність автора не знімає тієї відповідальності, яку має журналіст, редактор медіавидання. Так само як відповідальність за інформаційне благополуччя дитини, яка лежить насамперед на батьках, не знімає відповідальності з мовників за випуск аудіовізуальної продукції, що може шкодити здоров'ю дитини. Тому постає питання подальшого дослідження співвіднесення окремих параметрів і визначення фрейму (загальних рамок) для комплексного визначення і синтезу нового поняття – схильності до ФАТ.

Власне, ускладнення концептуалізації тоталітаризму зумовлено тим, що все більше окремих випадків щодо сучасних суспільств

намагаються аналізувати з використанням старих методик, створених з оперттям на чуттєву тканину образів минулого. Нові ж «обличчя» ФАТ досить розмаїті. Це й постфашизм, і популістський тоталітаризм, і цифровий тоталітаризм та інші гібридні, замасковані форми тоталітарного пригнічення.

Так, Ензо Траверсо поняття постфашизму визначає як гібридне явище, яке не є ані відтворенням старого фашизму, ані чимось зовсім іншим, що чітко могло б бути ідентифіковано як не фашизм (Traverso, 2019). Варто підтримати цю інтенцію – визначити набір гетерогенних і перехідних рухів, що зупиняються між завершеним минулим, що все ще переслідує нашу пам'ять, і невідомим майбутнім.

Інший концепт, популістський авторитаризм, Велфанг Танг засновує на прикладі аналізу сучасного китайського суспільства (Tang, 2016). Дослідник зазначає, що теоретична основа популістського авторитаризму визначається шістьма ключовими елементами, серед яких: ідеологія масової лінії зверху вниз до мас; накопичення соціального капіталу; публічна політична активність і суперечлива політика; гіперчутливий уряд; слабкі політичні і громадянські інститути та високий рівень довіри до режиму. Ці риси популістського авторитаризму підтверджуються емпіричними доказами, отриманими під час багатьох опитувань громадської думки, проведених цим автором разом з колегами з 1987 по 2015 рік. Танг порівнює також соціальний капітал, який вимірюється міжособистісною довірою між Китаєм та іншими країнами. Важливо, що популістський авторитаризм експлуатує різні види міжособистісної довіри. Використовуючи під час опитування додаткові запитання, дослідники проаналізували респондентів 13-ти різних груп і визначили типи довіри в Китаї. Сімейна парафіяльна довіра, довіра на основі громади до суспільства (громадянська довіра) і міжособистісна довіра пов'язані, на думку Танга, з підтримкою режиму, національною гордістю (колективним нарцисизмом) і законслухняною поведінкою. Попри те що дослідження особливостей китайського суспільства не є предметом нашого аналізу, виокремлені параметри важливо враховувати, коли йдеться про побудову нового концепту і відповідних операціоналізацій. Зокрема, одним із методичних прийомів могло б стати використання з діагностичною метою ефекту третіх осіб, який кваліфікується переважно як вербальна реакція респондентів. Так, коли людина відповідає щодо себе, як вона довіряє тим чи іншим інститутам, то це відрізняється від того, як вона відповідає на питання щодо інших людей. Звісно, відповідь щодо інших осіб не дає підстав для оцінювання рівня довіри. Проте дає змогу оцінити внутрішньогрупову ідентичність за певними, визначеними параметрами як гомогенну або гетерогенну,

зважаючи й на параметри методики самовизначення ідентичності та самоінвестування (Leach, 2008). У цьому сенсі важливим може стати такий параметр, як прагнення до сатисфакції та відмінність атрибутування цих намірів груповому суб'єкту. Таким чином, як ми припускаємо, може бути визначено напрям пошуку операціоналізацій балансу індивідуального і групового суб'єктів різних рівнів.

Одним із прийомів у цьому пулі методик мали б стати інструменти оцінювання заздрісності, особливо «чорної» заздрості VeMas (Lange, 2014), з урахуванням ефекту маскування в зайнятті позиції щодо такої чутливої теми, тобто з урахуванням шкали соціальної бажаності, як це зроблено в методиці діагностики заздрісності за двома субшкалами («заздрість – неприязнь», «заздрість – зневіра»), та з використанням «маскувальних тверджень» (Бескова, 2012; Саннікова, 2015). Прикметно, що саме російські автори винайшли спосіб обходити цю якість своєї масової тоталітарної свідомості, адже в поведінці російських окупантів на українській землі бачимо дійові прояви заздрісності (забрати або зруйнувати, спаплюжити те, що в інших є, а «в мене немає»), а в кроскультурних порівняльних дослідженнях росіяни мають чи не найменші значення самооцінки «чорної» заздрості.

Тому постає завдання надання інструментові такого образу лицьової валідності, який не буде мобілізувати тоталітарні настановлення на колективне відтворення брехні в особі реципієнта.

Отже, добре простежуються історична тяглість і суперечності у використанні поняття «тоталітаризм» крізь призму феноменів подвоєного означення однієї реальності різними суб'єктами. На основі груп-рефлексивного підходу (базові положення: транзитарність, взаємозумовленість, реверсивність, дискурсивна реконструкція та керованість рефлексивного процесу) (Найдыонов, 2010) спробуємо відтак обґрунтувати необхідність розгляду сукупного синтетичного поняття схильності до відтворення спільних рис фашизму-авторитаризму-тоталітаризму (ФАТ), оскільки на психологічному рівні явища, описані різними термінами, мають спільні соціально-психологічні передумови. ФАТ трактують як медіапсихологічний пси-феномен масової свідомості, який не може існувати сам по собі без інформаційного медіаскладника. Тому методики вимірювання ФАТ у різних концепціях: правого авторитаризму Алтемеєра (Altemeyer, 1998), соціального домінування Пратта (Pratto, 1994), лібертаріанства Меграбяна (Mehrabian, 1996), підтримки демократії Мегалеса (Magalhaes, 2013; Magalhaes, 2014), підтримки популізму де Сільви (Silva, 2018; Silva, 2019) – мають бути адаптовані для українськомовного використання.

Утім, є принциповий недолік, коли йдеться про використання опитувальників і методів прямого суб'єктивного шкалювання для оцінювання схильності до тоталітаризму: представник тоталітарного (і посттоталітарного) суспільства має характерний стан свідомості людини тоталітарного і посттоталітарного суспільства – *дводумство* (Roberts, 2018), що має розглядатися як певна соціальна патологія. Способи подолання зазначених обмежень – це окреме завдання, яке виходить за межі однієї статті. Маємо зазначити лише напрям подолання цього обмеження, який полягає в аналізі особливостей вимірювання на основі досвіду конструювання методик вимірювання дводумства Петровіч (Petrovič, 2021), конспіративної ментальності Брудера (Bruder, 2013), когнітивних потреб Чачіоппо (Сасіорро, 1982), когнітивної рефлексії Фредеріка (Frederick, 2005), колективного нарцисизму Жемойтел-Пьотровської (Āemojtel-Piotrowska, 2021), потреби сатисфакції (Klicperova-Baker, 2017) з розрізненням суб'єктів тощо.

Кілька нових публікацій, пов'язаних з аналізом ризику розвитку тоталітаризму внаслідок цифровізації суспільства, означають інший важливий напрям розуміння технологічної гібридизації. Так, Філімович (Filimowicz, 2022) аналізує алгоритми, які створюють наші комп'ютерні режими, і їхню відповідність демократичним цінностям, зокрема такі ризики, як контроль за свободою досліджень, ризики для особистої автономії думки, неоліберальне управління людською творчістю, тенденції краху критичного мислення через сплеск теорій змов, поширюваний соціальними медіями. Цифрові мережі сьгодні забезпечують деталізацію і всеосяжність стеження державними та корпоративними організаціями за людьми. На думку автора, це створює асиметрію влади, коли щоденне «черпання даних» кожного громадянина може експлуатуватися потужними інституційними акторами для маніпулювання і тотального контролю. Це дослідження ключових порушень наших фундаментальних людських цінностей, пов'язаних із вільними суспільствами, стосується також державного нагляду за бібліотечною діяльністю, тобто відстежування того, який зміст потенційно впливає на формування світогляду людини. Цей перспективний напрям розгляду гібридизації тоталітаризму, який іде набагато далі, ніж створення фальшивого, брехливого світу в медіа, повертає нас до дебатів про поліпшення когнітивних здібностей і прагнення (мотивацію) робити когнітивні зусилля, зростання бізнес-спрямованості мистецьких шкіл і поширення теорій змови в мережових ЗМІ.

Розробляючи програму протистояння відтворенню тоталітаризму, важливо брати до уваги час перебування певного суспільства в системі

тоталітаризму, динаміку *системи*, визначення ступеня травматизації індивідуальної і колективної психіки умовами цього суспільного і державного явища. Недарма деякі інструменти вимірювання (Klisregova-Baker, 2017) мають на меті зіставлення уявлень масової свідомості сьогодні і, наприклад, до межі 1989–1991 рр.

Можна наразі сперечатися, чи був у Росії після розпаду СРСР проміжок часу відходу від тоталітаризму, чи тоталітаризм радянський еволюціонував в тоталітаризм імперський, але очевидним є те, що російська психологія не тільки не виконала свою місію, а й не вибудувала позитивну програму подолання травм радянського тоталітаризму. Натомість ми шукаємо протиотруту проти можливих перепонов на шляху нашого поступу через тимчасові обмеження воєнного стану.

У сенсі відтворюваності російське суспільство теж маємо кваліфікувати як гібридну форму тоталітаризму. Продемонструємо це. Ідеологему Путіна про розпад СРСР як геополітичну катастрофу ХХ ст. відтворено російським суспільством, а не відторгнуто. Декларацію про незалежність Росії не засуджено в цій ідеологемі, не скасовано, і вона й далі співіснує з ідеологемою катастрофи. Тоді проголошення декларації незалежності Росією набуває нового контексту: 1) жертви, яка страждає від попереднього суспільного договору (часів СРСР), а тепер 2) агресора, який формує гібридне завдання отримання повноважень панівної нації в розумінні імперії, а не в розумінні одночасної пригніченості союзом, у тому числі і Росії. За наявності програми протистояння відтворенню тоталітаризму з подання російської психології почуття значущості політичної нації могло б реалізовуватися як лідерство, як самодостатність тощо. Зараз же ця політична нація зреалізує себе в масовому порушенні міжнародного права. І якщо така програма не з'явиться в найближчій перспективі (тепер уже і з урахуванням нових ітерацій їх самобуття), то це стане завданням для міжнародної психологічної спільноти з обов'язковим моніторингом і самого явища відтворення тоталітаризму, і її складника – травм попередніх етапів.

У сенсі міжнародного співробітництва опрацювання явища тоталітаризму, зрозуміло, є завданням значно ширшим, ніж просто допомога знекровленому вчорашньому агресору. Тут важливо підкреслити важливість і самомоніторингу щодо своїх можливих кроків «назад» (український контекст зокрема), і міжнародної співпраці, створення міжнародного консорціуму (нової етики) із забезпечення психологічного складника протистояння відтворенню тоталітаризму як в усталених, так і в новітніх (посттоталітарних) демократіях, який містить, наприклад, принципи відкритості до співпраці і взаємної перевірки станів суспільств.

Наявність у різних гібридних формах тоталітаризму технологічного тиску на когнітивну сферу спонукає дослідників цих форм до акцентування необхідності врахування когнітивного компонента, який руйнується під впливом пропаганди, адже мішенню цих впливів є не лише насадження бажаного владі образу світу (альтернативної реальності), а й зниження когнітивних потужностей аудиторії, руйнування логіки, зниження чутливості до суперечностей тощо. Пропаганда насаджує соціальні стереотипи, форму «як про це безпечно говорити» незалежно від суті – замість необхідності розрізнення станів власного суспільства, що потребує певної когнітивної потужності, рефлексії, медіаграмотності (стійкості до інформаційних впливів).

У груп-рефлексивному підході поняття фільтра рефлексії як скоординованого згортання процесів суб'єктності (Найдьонов, 2011) описує водночас і стан свідомості, і механізм дії пропаганди. Саме тому варто звернути увагу на пов'язані з інформаційними впливами методики, які вимірюють окремі складники патологізації масової свідомості, зокрема ті, які стосуються когнітивного складника. Руйнування когнітивних механізмів масової свідомості схоплюється методикою оцінювання дводумства через вимірювання міри стирання меж понять і протилежних суджень, які можуть спотворити механізми мислення внаслідок медіатренду «какаяразніца». Іншим напрямом пошуку операціоналізацій можуть стати методики оцінювання схильності до прийняття конспірологічних теорій (насамперед не спеціалізованих, а загальних). Тому до пулу методик, які має бути створено й адаптовано, належить низка тих, які здатні вимірювати саме ці феномени.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі результатів проведеного теоретичного і методичного аналізу можемо говорити про необхідність переосмислення концептів та інструментів вимірювання схильності до фашизму, авторитаризму і тоталітаризму (ФАТ) як психологічно тотожних понять у їхніх соціально-психологічних, сутнісних інваріантах. Потрібен новий синтез, який би враховував тенденцію маскування тоталітарних режимів під зовнішні, а не сутнісні ознаки демократії. Саме через гібридність, а не повноту проявів кожного з напрямів термін «ФАТ» як комплексний є більш прийнятним для сучасного періоду розвитку явища. Водночас інструмент повинен мати таку лицюву валідність, яка не буде і не дозволить мобілізувати тоталітарні настанови на колективне відтворення брехні в особі реципієнта.

Опрацьовуючи наслідки для стану свідомості її перебування під тиском пропаганди, важливо звертати увагу на положення груп-рефлексивної психології про реверсивність рефлексивних процесів як

природного здійснення роботи психіки (що може бути передумовою для спонукання до відновлення повноти рефлексивних процесів), так і на поняття фільтрів рефлексії, які формулюють завдання відновлення процесів суб'єктності.

Потрібен комплексний підхід до визначення ФАТ як цілісного феномену, який відображає прийняття тоталітарного пригнічення як норми існування суспільства, але враховує також емоційні, когнітивні, особистісні і міжособистісні грані цього явища. Потрібен як первинний синтетичний підхід (концептуально-синтетичний), який орієнтується на чуттєву тканину образу представників тоталітарного суспільства, завдяки підтримці яких у масі тоталітаризм набирає силу, так і вторинний синтетичний підхід (комплексно-доказовий), коли методологічне рішення спиратиметься на результати емпіричної перевірки зв'язків нових змінних з іншими, уже операціоналізованими концептами, що приведе до зменшення розмірності параметрів ФАТ з використанням строгих математичних процедур.

Українськомовна адаптація психологічних методик вимірювання окремих параметрів і граней тоталітаризму (ФАТ) є надзвичайно актуальним завданням політико-психологічної спільноти, яке має важливе самостійне значення. Це значення не вичерпується суто теоретичним чи діагностичним контекстом. Перспективою посилення запобіжників сповзання поствоєнного українського суспільства до тоталітаризму є розширення і популяризація політико-психологічних знань в освітньому контексті фахової підготовки державних управлінців, політологів, психологів, соціологів та інших дотичних професій.

Список використаних джерел

Бескова, Т. В. (2012). Методика исследования завистливости личности. *Вопросы психологии*, 2, 127–141.

Бескова, Т. В. (2013). *Социально-психологическая структура и детерминанты зависти*. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та.

Найдюнов, М. І. (2012). Збагаченість взаємодії суспільства та освіти: груп-рефлексивний підхід. *Психологічні перспективи*. Спец. вип. «Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп». Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості, с. 186–204.

Найдюнов, М. І. (2010). Потенціал та актуалізація суб'єктності з позицій переосмислення її як ресурсу. *Вісник Одеського національного університету*. (Серія «Психологія»). Т. 15. Вип. 11. Ч. 2, с. 84–93.

Найдюнов, М. І. (2009). Рефлексивний інтенціонал дискурсу: до лідерської позиції психології в міжгалузевому знанні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 23 (26), 46–66.

Найдюнов, М. І. (2011). Фільтри групової рефлексії в соціальній ситуації особистісного та суспільного розвитку. *Актуальні проблеми психології*. Т. XII. Психологія творчості, 13, 306–310.

Саннікова, О. П., & Лісовенко, А. Ф. (2015). Уявлення студентів про феномен «заздрість». *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(29), 57, 72–75.

Слюсаревський, М. (ред.) (2022). *Термінологічний словник російсько-української війни*. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України. Взято з <https://ispp.org.ua/2022/04/05/terminologichnij-slovník-rosijsko-ukrainskoi-vijni/>

Altemeyer, B. (1998). The other is «authoritarian personality». In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47–92). Orlando, FL: Academic. doi:10.1016/S0065-2601(08)60382-2.

Arendt, H. (1973). *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace, Jovanovich.

Baehr, P. (2010). *Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Social Sciences*. Stanford University Press.

Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanah, N., & Imhoff, R. (2013). Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 4. doi:10.3389/fpsyg.2013.00225

Bruno Castanho Silva, Ioannis Andreadis, Eva Anduiza, Nebojља Vlanуља, Yazmin Morlet Corti, Gisela Delfino, Guillem Rico, et al. (2018). Public Opinion Surveys: A New Scale. In Kirk Hawkins, Ryan Carlin, Levente Littvay, & Cristybal Rovira Kaltwasser (by edited), *The Ideational Approach to Populism: Theory, Method & Analysis*, pp. 150–178. London: Routledge. (Executive Memo on a new Populist Attitudes Scale)

Bruno Castanho Silva, Sebastian Jungkunz, Marc Helbling, & Levente Littvay. (2019). An Empirical Comparison of Seven Populist Attitudes Scales. *Political Research Quarterly*, 1–16. doi: 10.1177/1065912919833176 journals.sagepub.com/home/prq

Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1982). The need for cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(1), 116–131. doi: 10.1037/0022-3514.42.1.116

Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (2010). *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE Publications Ltd.

Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 33, pp. 41–114). San Diego, CA: Academic Press. doi:10.1016/S0065-2601(01)80004-6

Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2010). Personality, ideology, prejudice, and politics: A dual-process motivational model. *Journal of Personality*, 78, 1861–1894. doi:10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x

Eatwell, R., & Goodwin, M. (2018). *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. Pelican Books.

Filimowicz, M. (2022). *Digital Totalitarianism: Algorithms and Society*. Routledge.

Frederick, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25–42. doi:10.1257/089533005775196732

Klicperova-Baker, M., Kostal, J. (2017). Post-communist democracy vs. totalitarianism: Contrasting patterns of need satisfaction and societal frustration. *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 50, № 2, pp. 99–111.

Lange, J., & Crusius, J. (2014). Dispositional Envy Revisited: Unraveling the Motivational Dynamics of Benign and Malicious Envy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41(2), 284–294. doi:10.1177/0146167214564959 (BeMas)

Leach, C. W., Zomeren, M. van, Zebel, S., Vliek, M. L. W., Pennekamp, S. F., Doosje, B., ... Spears, R. (2008). Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), 144–165. doi:10.1037/0022-3514.95.1.144

Magalhães, P. C. (2013). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53(1), 77–97. doi:10.1111/1475-6765.12024

Magalhães, P. C. (2014). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53, 77–97. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12024>

Marchlewska, M., Castellanos, K. A., Lewczuk, K., Kořta, M., & Cichořka, A. (2018). My way or the highway: High narcissism and low self-esteem predict decreased support for democracy. *British Journal of Social Psychology*. doi:10.1111/bjso.12290

Mehrabian, A. (1996). Relations Among Political Attitudes, Personality, and Psychopathology Assessed With New Measures of Libertarianism and Conservatism. *Basic and Applied Social Psychology*, 18(4), 469–491. doi:10.1207/s15324834basp1804_7. To link to this article: http://dx.doi.org/10.1207/s15324834basp1804_7

Moore, B. Jr. (1973). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Penguin Books

Passmore, K. (2002). *Fascism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.

Paxton, R.O. (2004). *The Anatomy of Fascism*. Knopf.

Petrović, M. B., & Ćehelić, I. (2021). Thinking Inconsistently: Development and Validation of an Instrument for Assessing Proneness to Doublethink. *European Journal of Psychological Assessment*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000645>

Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L., & Malle, B. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741–763.

Roberts, C. P., Uden, D. R., Allen, C. R., & Twidwell, D. (2018). Doublethink and scale mismatch polarize policies for an invasive tree. *PLOS ONE*, 13(3), e0189733. doi:10.1371/journal.pone.0189733

Spector, P. E. (1988). Development of the Work Locus of Control Scale. *Journal of Occupational Psychology*, 61, 335–340.

Tang, W. (2016). *Populist authoritarianism: Chinese political culture and regime sustainability*. Oxford University Press.

Traverso, E. (2019). *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right*. Verso.

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., & Bilewicz, M. (2013). The Paradox of In-Group Love: Differentiating Collective Narcissism Advances Understanding the Relationship Between In-Group and Out-Group Attitudes. *Journal of Personality*, 81(1), 16–28. doi:10.1111/j.1467-6494.2012.00779.x

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. doi:10.1037/a0016904

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., & Iskra-Golec, I. (2013). Collective narcissism moderates the effect of in-group image threat on intergroup hostility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104, 1019–1039. doi:10.1037/a0032215

Āmojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J., Sedikides, C., Sawicki, A., Czarna, A. Z., Fatfouta, R., & Baran, T. (2021). Communal collective narcissism. *Journal of Personality*. doi:10.1111/jopy.12636

References

Altemeyer, B. (1998). The other «authoritarian personality». In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47–92). Orlando, FL: Academic. doi:10.1016/S0065-2601(08)60382-2. (in English)

Arendt, H. (1973). *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace, Jovanovich. (in English)

Baehr, P. (2010). *Hannah Arendt, Totalitarianism, and the Social Sciences*. Stanford University Press. (in English)

Beskova, T. V. (2012). Metodika issledovaniya zavistlivosti lichnosti [Methodology for the study of personality envy]. *Voprosy psikhologii*, 2, 127–141. (in Russian)

Beskova, T. V. (2013). *Sotsialno-psikhologicheskaya struktura i determinanty zavisti* [Socio-psychological structure and determinants of envy]. Saratov: Izd-vo Sarat. Un-ta. (in Russian)

Bruder, M., Haffke, P., Neave, N., Nouripanah, N., & Imhoff, R. (2013). Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire. *Frontiers in Psychology*, 4. doi:10.3389/fpsyg.2013.00225 (in English)

Bruno Castanho Silva, Ioannis Andreadis, Eva Anduiza, Nebojља Влашиља, Yazmin Morlet Corti, Gisela Delfino, Guillem Rico, et al. (2018). Public Opinion Surveys: A New Scale. In Kirk Hawkins, Ryan Carlin, Levente Littvay, and Cristybal Rovira Kaltwasser (edited by), *The Ideational Approach to Populism: Theory, Method & Analysis*, pp. 150–178. London: Routledge. (Executive Memo on a new Populist Attitudes Scale) (in English)

Bruno Castanho Silva, Sebastian Jungkunz, Marc Helbling, and Levente Littvay. (2019). An Empirical Comparison of Seven Populist Attitudes Scales. *Political Research Quarterly*, 1–16. Article reuse guidelines: sagepub.com/journals-permissions doi: 10.1177/1065912919833176 journals.sagepub.com/home/prq (in English)

Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1982). The need for cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42(1), 116–131 doi:10.1037/0022-3514.42.1.116 (in English)

Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (2010). *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE Publications Ltd. (in English)

Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 33, pp. 41–114). San Diego, CA: Academic Press. doi:10.1016/S0065-2601(01)80004-6 (in English)

Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2010). Personality, ideology, prejudice, and politics: A dual-process motivational model. *Journal of Personality*, 78, 1861–1894. doi:10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x (in English)

Eatwell, R., Goodwin, M. (2018). *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. Pelican Books. (in English)

Filimowicz, M. (2022). *Digital Totalitarianism: Algorithms and Society*. Routledge. (in English)

Frederick, S. (2005). Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19(4), 25–42. doi:10.1257/089533005775196732 (in English)

Klicperova-Baker, M., Kostal, J. (2017). Post-communist democracy vs. totalitarianism: Contrasting patterns of need satisfaction and societal frustration. *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 50, № 2, pp. 99–111. (in English)

Lange, J., & Crusius, J. (2014). Dispositional Envy Revisited: Unraveling the Motivational Dynamics of Benign and Malicious Envy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41(2), 284–294. doi:10.1177/0146167214564959 (BeMas) (in English)

Leach, C. W., Zomeran, M. van, Zebel, S., Vliek, M. L. W., Pennekamp, S. F., Doosje, B., ... Spears, R. (2008). Group-level self-definition and self-investment: A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), 144–165. doi:10.1037/0022-3514.95.1.144 (in English)

Magalhães, P. C. (2013). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53(1), 77–97. doi:10.1111/1475-6765.12024 (in English)

Magalhães, P. C. (2014). Government effectiveness and support for democracy. *European Journal of Political Research*, 53, 77–97. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12024> (in English)

Marchlewska, M., Castellanos, K. A., Lewczuk, K., Kofta, M., & Cichocka, A. (2018). My way or the highway: High narcissism and low self-esteem predict decreased support for democracy. *British Journal of Social Psychology*. doi:10.1111/bjso.12290 (in English)

Mehrabian, A. (1996). Relations Among Political Attitudes, Personality, and Psychopathology Assessed With New Measures of Libertarianism and Conservatism. *Basic and Applied Social Psychology*, 18(4), 469–491. doi:10.1207/s15324834basp1804_7. To link to this article: http://dx.doi.org/10.1207/s15324834basp1804_7 (in English)

Moore, B. Jr. (1973). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Penguin Books (in English)

Naydonov, M. I. (2011). Filtry hrupovoi refleksii v sotsialnii sytuatsii osobystisnoho ta suspilnoho rozvytku [Filters of group reflection in social situations of personal and social development]. *Aktualni problemy psykholohii*. Vol. XII. *Psykholohiia tvorchosti*, 13, 306–310. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I. (2010). Potensial ta aktualizatsiia subiektnosti z pozytsii pereosmyslennia yii yak resursu [The potential and actualization of subjectivity from the point of view of reinterpretation of as a resource]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*. (Seriiia «Psykholohiia»). Vol. 15. Is. 11. Part 2, pp. 84–93. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I. (2009). Refleksyivnyi intentsionalnyy diskurs: do liderskoi pozytsii psykholohii v mizhhaluzevomu znanni [Reflexive intentionality of discourse: towards the leadership position of psychology in interdisciplinary knowledge]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 23 (26), 46–66. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I. (2012). Zbahachenist vzaiemodii suspilstva ta osvity: hrup-refleksyivnyi pidkhid [Enrichment of the interaction of society and education: group-reflexive approach]. *Psykholohichni perspektyvy*. Is. «Aktualni problemy psykholohii malykh, serednykh ta velykykh hrup». Vol. 2. Problema tsilisnosti suspilstva, hrupy ta osobystosti, pp. 186–204. (in Ukrainian)

Passmore, K. (2002). *Fascism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press. (in English)

Paxton, R.O. (2004). *The Anatomy of Fascism*. Knopf. (in English)

Petrovič, M. B., & Hehelj, I. (2021). Thinking Inconsistently: Development and Validation of an Instrument for Assessing Proneness to Doublethink. *European Journal of Psychological Assessment*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000645> (in English)

Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L., & Malle, B. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741–763. (in English)

Roberts, C. P., Uden, D. R., Allen, C. R., & Twidwell, D. (2018). Doublethink and scale mismatch polarize policies for an invasive tree. *PLOS ONE*, 13(3), e0189733. doi:10.1371/journal.pone.0189733 (in English)

Sannikova, O. P., & Lisovenko, A. F. (2015). Uiavlennia studentiv pro fenomen «zazdryst» [Students' ideas about the phenomenon of «envy»]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(29), 57, 72–75. (in English)

Slyusarevskyy, M. (Ed.) (2022). *Terminolohichnyi slovnyk rosiisko-ukrainskoi viiny* [Terminological dictionary of the Russian-Ukrainian war]. Kyiv: In-t sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. [\(in Ukrainian\)](#)

Spector, P. E. (1988). Development of the Work Locus of Control Scale. *Journal of Occupational Psychology*, 61, 335-340. (in English)

Tang, W. (2016). *Populist authoritarianism: Chinese political culture and regime sustainability*. Oxford University Press. (in English)

Traverso, E. (2019). *The New Faces of Fascism: Populism and the Far Right*. Verso. (in English)

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., & Bilewicz, M. (2013). The Paradox of In-Group Love: Differentiating Collective Narcissism Advances Understanding of the Relationship Between In-Group and Out-Group Attitudes. *Journal of Personality*, 81(1), 16–28. doi:10.1111/j.1467-6494.2012.00779.x (in English)

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. doi:10.1037/a0016904 (in English)

Zavala, A. G. de, Cichocka, A., & Iskra-Golec, I. (2013). Collective narcissism moderates the effect of in-group image threat on intergroup hostility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104, 1019–1039. doi:10.1037/a0032215 (in English)

Īmojtjel-Piotrowska, M., Piotrowski, J., Sedikides, C., Sawicki, A., Czarna, A. Z., Fatfouta, R., & Baran, T. (2021). Communal collective narcissism. *Journal of Personality*. doi:10.1111/jopy.12636 (in English)